

ÚJABB ADY IRODALOM

ADYRÓL sok legendát írnak össze, különösen majd akkor, ha az a nemzedék, amely őt személyesen ismerte: kiveszõben lesz.“ Egyik kortársa kezdte ezzel a mondattal nekrológját, a költõ halálakor. Ma még messze van az az idõ, amely mesével vonná be a költõ alakját; élõ és alkotó kortársai ellenõrzik a meseképzõdés szárait. De szükség van-e egyáltalában ellenõzésre? Ady halála óta eltelt tizenhat év alatt, költészetének meghatározóereje mindig jobban és jobban gyengül. A háború utáni líra nem az õ útján halad tovább; Adynak csak epigónjai akadnak, de stílusának folytatói nincsenek. Az új líra a múltban keresi eszményeit; az apáknak, a közvetlen elõdöknek arcképét legjobb esetben csak az unokák helyezik el az õsök arcképcsarnokában. De Ady nemcsak költõ volt. Életmûve a liberalizmus magyarságának tragikus helyzetfelismerése is. S költõnek, aki társadalmi reformokra vágyott, nem fontosabb-e, ha eszméinek akadnak követõi és nem költészetének? Ady egyik meghatározója lett a háború utáni fiatalság reformvágyának. Újságcikkek és gyûlések szónokai idézték szavait. Verseitõl volt hangos a fiatalság. A mozgalom azonban romantikába fulladt. Nem akadt ember, aki társadalomtudományi és szociálpolitikai konklúziót vont volna le szavából. Csak jelszavakként idézték, a jelszavak pedig hamar beporosodtak. Zsákutcába kellett a mozgalomnak rekedni, hisz nemcsak hogy költõ szavait idézték, hanem szavainak konkrét megfogalmazója, a mozgalomnak Adyn keresztûli programadója maga is író volt, a romantikusok duzzadó fajtájából, Szabó Dezsõ. Mellékesen megemlítve, Szabó Dezsõ volt az, aki az Elsodort falu-ban az elsõ és egyetlen Ady-legendát is megformálta. A harmincas évek elejére így Ady a politikai reformer is megszûnt eleven hatóerõ lenni, mint már elõbb Ady a költõ. Esztétikai jelentőségének kérdése régen nem vitás. Rédey Tivadar már 1927-ben így ír: „Ady hívei és ellenesei közötti viszony teljesen megfordult, most már az van védekező helyzetben, aki nem akarja elismerni Ady korszakalkotó költõi érdemeit“. (Újabb Ady-tanulmányok. — Napkelet, 1927.) Ez a helyzet máig csak teljesebbé vált. Lassan iskolás klasszikussá merevedik, anélkül, hogy valódi hatása elérkezett volna. Ma már senkinek sem jelent izgató életkérdést. A moderm magyarság izzó lelkiismerete írásainak aktualitását alig érzi valaki.

Mégis, ha az irodalomtörténeti repertóriumokban szemlét tartunk, feltûnik, hogy az Adyra vonatkozó irodalom adatszámja alig

marad el bármely centennáris, vagy jubileumi cikkek keresztüztüében álló régi írónkra vonatkozó írások jegyzéke mögött. Az élő, a ható Ady mellett azonban aligha tesznek tanúságot ezek az írások. Tetemes részük az Ady barátoktól való, a költő barátságával büszkélkedőktől, attól az írótipustól, melyet olyan szellemesen nevezett Krúdy Gyula az irodalomtörténet öreg honvédjeinek: „Az irodalomtörténetnek is megvannak az öreg honvédéi. Tán még most is él Magyarországon olyan ember, aki Petőfi barátságával dicsekszik, pedig bizonyosan tudjuk, hogy az összeférhetetlen és meg nem bocsátó Petőfinek alig volt néhány barátja“. — Adynak annál több van.

Kisebb cikkek és tanulmányok mellett, az utóbbi időben három nagyobb monográfia jelent meg Adyról.¹ A három munka szerzője homlokegyenest ellentétes irányból közeledik a költőhöz s az Ady-irodalom gazdagodása szempontjából is igen eltér egymástól jelentőségük. Mielőtt részletesen foglalkoznánk velük, idézünk néhány mondatot Schöpflin Aladár könyvének bevezetéséből, ahol Ady jóbarátja mondja a legjellemzőbb bírálatot az Ady-irodalom elburjánzó áradatáról: „Alig több, mint egy hónappal e könyv megjelenése után lesz tizenhatéve annak, hogy Ady Endre meghalt. Azóta foglalkozom e könyv megírásának gondolatával. Mégsem írtam meg mostanáig. Adynak, mióta meghalt, túlságosan sok emlékező híve támadt. Olyan áradata indult meg az emlékezéseknek, amely elborítással fenyegette a költő alakját. Betakarták a szentimentális emlékezés gőzfelhőjével, valami tenorista-félet csináltak belőle, hamis pózokkal, affektált magatartással. Ebbe a hangversenybe nem akartam beállni. Amíg Ady emléke egészen frissen élt még bennem, aligha tudtam volna szabadulni a barátság és a kegyelet befolyásától, attól tartottam, magam is beleesem abba a hangba, amelyet másoknál annyira nem szerettem. Meg kellett vámom, amikor az idő már elegendő távolságba juttat elhunyt barátom személyétől, hogy tisztán láthassam alakját. . . . De most érzem, az idő múlik, évek sokasodnak, jön az öregség, jó lesz sietni tervemmel“. Mennyire más hang üti itt meg fülünket, mindjárt a bevezetésben, mint a másik két munkában. Bölöni és Révész, de különösen az utóbbi, az írói személytelenségnek leghalványabb kötelezőségét sem ismeri. Szinte fejezetenként visszatérnek munkáikban az ilyenféle mondatok: „Alig volt író olyan közösségben Adyval és Lédával, mint én“. — „Ady párizsi éveinek emlékeit senki jobban nem ismeri nálamnál.“ Hisz természetes, bizonyos határokon belül a barát, a közelálló biztos képet rajzolhat egy költő emberi arcáról. A személyes kapcsolatnak ez az állandó hangsúlyozása azonban, többnyire már a komikum határait érinti.

Révész Ady Endre leghűségesebb öreg honvédjei közé tartozik. A költőre vonatkozó dokumentumok birtokában, már eddig is jelentős anyag publikálását köszönhetjük neki. Révész azonban nem elégszik meg az adatok, versváltozatok és levelek egyszerű közlésével. Értékes publikálását mindig megtoldja a maga ömlő, szóáradatba fulladó,

¹ Révész Béla: Ady és Léda. Budapest, Dante kiadás. — Bölöni György: Az igazi Ady. Párizs, 1934. — Schöpflin Aladár: Ady Endre. Budapest, Nyugat kiadás.

szinte stílusparódiaként ható, magyartalan mondataival és legtöbbször hamis magyarázatokkal. Ez a megtoldás az ő esetében egyúttal elvonás is. A dokumentumokat könyveinek szempontja szerint feldarabolja; levélrészleteket ad és dokumentumtöredékeket. Léda halála most jó alkalom, hogy ismét felvegye a baráti uniformist, melyben együtt éjszakázott párizsi mulatókban, a Három holló-ban és egyebütt Adyval. Érzelmes pátosszal írja új könyvében: „Az Ady-kultusznak példátlan meghullámozása mindinkább az előtérbe emelte Léda alakját és a kutatók, írók, újságírók mindenképpen igyekeztek, hogy az Asszonyt megszólaltassák — nem sikerült“. Léda senkinek sem nyilatkozott Adyról. Révész persze kivétel volt. „Léda megszólalt, láthatóan megtorlódott mondanivalóval, melynek gátját feltörte a kívánczóság, a megtalált alkalom, hogy olyan valakivel beszélgethet a bizalmasságról, aki kísérője volt emlékeinek.“ Léda nemcsak mesélt Révésznek emlékeiből, hanem rendelkezésére bocsátotta Adynak hozzá és Bertuska nevű hűgához írott leveleinek egy részét is.

A Léda-kérdés — intimitásokat sejtetve — biztos kolportázs-sikert ígérő fejezete az Ady-irodalomnak. De kutatónak, Ady emberi és költői fejlődése megmagyarázása szempontjából is a legigényesebb stúdiumot jelenti. Persze értékes lehetne ez a tanulmányozás nagyobb szempontú, modem történetkutatónak is. Hiszen egy olyan munka, mint Paul Kluckhohntól *Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik*, a szellem-történeti kutatásnak is nagyon tanulságos anyagot nyújt. Révészről — aki tulajdonképpen regényíró — ennek a sajátos századforduló utáni szerelemnek történelmi értelmezését hiába várjuk. Az Ady-szerelem történelmi értelmezése helyett azonban nem lehet érdektelen, ha egy művész hatol le ebbe a kérdéscsoportba. A művészi közeledés, egy író lélektani elmélyedése a problémába, lehet olyan értékes, mint a másik oldalon a modem történelmi vizsgálódás. Révész könyvének várakozással teli olvasója azonban az ábrázolásnak ebben a szépírói fajtájában sem gyönyörködhet. A könyv írója ezt sem tartotta feladatának. Hogy mit akar tulajdonképpen, azt maga megmondja más és más megfogalmazásban, többször is ismételve. Legjobb lesz, ha program mondatainak egyik változatát egyszerűen idézzük. „Az Ady-alakulásnak históriáját akarom megírni Léda oldalán.“ Révész tehát irodalomtörténeti feladatot vállal. Ady emberi és írói arcának alakulását szándékszik megrajzolni, az indulástól, Lédával való megismerkedéstől, a tízéves szerelem megszakadásáig. Elég azonban könyvéből néhány oldalt elolvasni és máris érezzük, hogy ezt a feladatot is alig fogja megoldani. Stílusa, mellyel Adyt magyarázni igyekezik, már eleve lehetetlenné teszi, hogy az az ember, akinek ez a stílus kifejező formája, értő szemlélője legyen Ady egyéniségének. Álljon itt ízelítőül néhány kiragadott mondata. „Nagyon értékeljük az alkalmat, hogy építgető munkánk után, a legbecsesebb okmányok segítségével is megvilágíthatjuk Ady Endre *elkészült lelkiségét*.“ — „Eseményes utazgatások voltak ezek; *fénylett Ady vasárnapi megérkezése*.“ — „De a rajongókat is *megbízhatta*...“ — „A hét levél *területesen* íródott...“ — „... érdemes ezt az időt másként is meg-

tanulmányozni.“ — „A levelekből, amiket közöltünk, felbukkannak a leányos, asszonyi *alakzatok* akik Ady körül settenkedtek“. — „E korszakban voltam a *legeggyüttesebben* Ady Endrével. .“ — az édesanyját látogatta és *odakívánkozott* édesapja sírjához.“ — „Az én hazámból szállott el a hallelujás pacsirta, aki később Offenbachot dalolt. Én már előbb tudtam, amit Ady is tudott Perényi Margitról, hogy ősi, dzsenti-családból származik, a legelőkelőbb esztergomi famíliának híressége a kisasszony, akinek hangját felfedezte a Bazilika orgonistája és befogta a hangok közé, akik a Bazilika kórusában kísérték, díszítették a bíboros hercegprímás miséit.“ — „A vers rendkívüli psychikus érdekességét úgy is látjuk, hogy valósággal előttünk fordul Ady Endre lelkesége, aki még belepert az elkölcsonzött versmondó drapériáktól, de szemünk láttára, romboló formabirkózással, a fölfortt szavak extázisával hantja le magáról az ódonságokat, hogy megmutassa magát már ebben a versben; csupaszság, mely vetkőzik az eljövendő líra elé. .“

— Grotesz, nagyotmondásra törekvő stílus ez, túlzásfolt mondatok, pusztá erőlködés. Szomoró Dezső írta ilyen hangon tanulmányt. Mintha az állandó szuperlatívuszok elegendőek lennének a költő megközelítésére. Bizonytalanul csillogó szavak, érzelmes villogással táncolják körül a költőt; görögtűz, mely inkább bekormozza, mint megvilágítaná. Valami nosztalgia él benne a költő megértésére, de az értő szeme hiányzik. Lélekrajz? Révész nem ismeri ezt a fogalmat. Szinte lapról-lapra olvashatjuk munkájában nem is a lélek, hanem a *lelkiség* kifejezést, de üres szó marad ez csupán. Ady belső fejlődésének megrajzolásában még a kísérlet megtételére sem képes. Nagy levélanyag birtokában sem tud semmi újat adni. Egyszerűen újramondja az Ady-irodalomnak a Léda szerelemre vonatkozó, immáron közhelyé váló eredményeit; szempontjai nincsenek, melyeknek segítségével új megvilágításba helyezné témáját.

A közölt levélanyag — melyet Révész magyarázatai közé ékelve, részben a könyv végéhez csatolva olvashatunk — függetlenül Révész írásától sem különösebb nyeresége az Ady-kutatásnak. Legalább mostani kipontozott, megcsonkított formájában. „Ady beszédesebb leveleiben környezetéről is írt...“ Olvassuk Révész szavait. Természetes, hogy ezek a beszédesebb levelek egyelőre nem valók a nyilvánosság elé. Az élőkkel szemben természetesen diszkréció kötelezte a feldolgozót. De miért nem várható akkor az egész anyag még néhány évtizedet, zárt anyag formájában, valamelyik közgyűjteményben, vagy családi levelesládában? Mostani alakjában, különösen Révész feldolgozásával, senkinek sem nyeresége ez a közlés.¹

Egész más és komolyabb értékelést kíván Bölöni György munkája. „Nem kap teljes életrajzot, aki elolvassa ezt a könyvet, — írja a szerző — de Ady sok fontos életfordulatába, emberi és írói lényének sorsdöntő pillanataiba kap betekintést.“ Elméletileg két részre lehet osztani Bölöni könyvét. Egyrészt nagy feljegyzésanyagra támaszkodó memoár a költő életéről, elsősorban Párizsban töltött éveire vonatkozó-

¹ Az Ady—Léda levelezés legjelentősebb része, tudomásunk szerint Révész kezéhez sem jutott el. Zárt anyagának nyilvánosságra kerülése előtt aligha remélhetjük, hogy tiszta képet kaphatnánk bárkitől is a kérdéstről.

lag; másrészt az emlékirásba beleszőve, egyoldalú, szocialista, politikai magyarázása Ady élettényeinek és költészetének. A memoárok belső, formaadta érdekességén és értékén túl, Ady hétszeri párizsi tartózkodásáról kétségtelenül Bölöni adja a legteljesebb képet. Ady párizsi időzése alatt majdnem mindig Párizsban élt Bölöni is. Az együtt eltöltött évek emléke mellett felhasználja feleségének — Kémen Sándor álnéven szereplő írónőnek, Anatole France titkárának — ú. n. levélnaplóját, melyben szinte krónikás pontossággal állandó feljegyzések olvashatók Adyról, birtokában levő Ady-kéziratokat és levelezésanyagát. A felhasznált nagy anyag kapcsán nem egyszer szinte már az az érzésünk, hogy a közölt dokumentumokból nem ártott volna egyet-mást kihagyni, bizonyos szempontból nagyobb kiválasztással élni. Bölöni Adyra vonatkozólag mindent érdemesnek tartott kiadásra s így nem egyszer bekerülnek a könyvbe egészen jelentéktelen apróságok, mint pl. táviratszövegek, melyben Ady megérkezéséről értesíti barátját, részletes feljegyzések arról, hogy miért költözött Ady egyik szállodából a másikba, stb., stb. Anyagának legnagyobb része azonban igen tanulságos és értékes. Az Ady-filológiának igen hasznos szolgálatot tett azzal, midőn beszámolt, mint közvetlen szemlélő s nem egyszer figyelemfelhívó, Ady párizsi olvasmányairól, a modern francia kultúrához való viszonyáról, párizsi életformájáról. Talán különösen tűnhetik fel, de még a Léda-kérdést is sokkal világosabban látja, mint a probléma tüzetes megmagyarázására törekvő Révész Béla. A barát, a közelálló könyve Bölöni munkája is, de itt korántsem olyan kirívó ez a hang, mint Révésznél; a költőhöz fűződő szubjektív közelséget, ami könyvéből árad, az emlékiratforma nyújtotta szabadsága enyhíti.

Amíg a rendelkezésére álló dokumentumanyag kapcsán emlékeit írja meg Bölöni, igen értékes munkát végez. Célja azonban nemcsak ez a becsületes ismeretközlés volt. Bölöni az októberi forradalom emigránsának szemszögéből *Az igazi Ady-t* szándékszik elénk rajzolni. S így a nyugodt, tárgyilagos közlésből állandóan kitör támadó hangja is. „Célom az volt, — írja egy helyt — hogy Adyt kiragadjam azok kezéből, akik kiszolgáltatták az uralkodó osztályoknak, bár velük szemben örök lázadó és megmutassam annak, aki volt, forradalmi nagy költőnek.“ Egyoldalú hangsúlyt kapó szavaiból ilyenkor inkább az emigráns lélekalkatáról alkothatunk magunknak képet, mint Ady sokrétű, hánykolódó alakjáról. Bizonygatásai közben komoly szándékai is majdnem nevetségessé válnak s csak mosolyogni lehet, midőn a forradalmi magyarázás szempontjából pl. Kölcsey ezt az állandó jelzőt kapja: *a félszemű, óvatos reformer*. Vagy, mikor megtámadja a költő életrajzíró bátyját ezekkel a szavakkal: „Ady Lajos Ady Endréről írott könyvében megemlékezik arról, hogy Adyt nyolcadosztályos diák korában „fájdalmas mellőzés“ érte .. nem választották meg önképzőköri elnökké, de az „okot“ Ady Lajos elhallgatja. Pedig az elnök egy Somogyi Kálmán nevű jótanuló diák lett, ügyes igazi „zsentri“ fiú. Ady „demokrata“ pártot szervezett ellene. Már ilyen korán ellenzékbe került, mégpedig osztályalapon, az uralkodó renddel, a befolyásosabb és úribb zsentrivel szemben. Annak, aki Ady osztályhelyzetét vizsgálja, kár lenne emellett a jellemző diákadat mellett elhaladnia...“

Ady Endre Bölöni megvilágításában az októberi forradalom poétájává válik s alig marad belőle más, mint a Népszava munkatársa, a proletárversek írója, akit 1918 óta azok sajátítanak ki maguknak, akiknek semmi közük sincsen hozzá. Véres támadássá változik ilyenkor Bölöni hangja. Támad mindenkit, Kosztolányitól a szocialista Kassák Lajosig, egyszóval mindenkit, aki élni mer és nem tartja Adyt 1918 lázongó poétájának.

A memoár nyugodtságából bántóan ütnek ki ezek a szavak, de megbontja könyve nyugodtságát már az is, midőn a hasznos anyagot közlő emlékező, magyarázó esztétává akar átalakulni. Íme egy példa. Ahogy az osztályharcos forradalmár Ady vallásosságának komplikált problémáját magyarázza:

„Az Isten-versek sokasodása idején ritkábban voltunk együtt Adyval. Később ez a világ Adynak elkerített, zárt birodalma lett, a titkok-titka, amiről nem szerette, ha kíváncsiskodva szó esett. Az Isten: teljesen magánügye lett. Akár szerelme. Egyszer később, amikor Isten-versei újra igen bőven buzogtak, fél-tréfásan, fél-komolyan, magázva és urazva, ahogyan különben életbevágó ügyeinket intéztük, így szó-lottám hozzá:

— Mondja csak Ady úr, ha olyan szép Isten-verseket ír, hisz is maga abban az Istenben?

Ady gyermekesen megszeppent. Nem térhetett ki az egyenes kérdésre a válasz elől. Egyet-kettőt pislogott, zavartan elfordította a fejét s így válaszolt:

— Hiszek.

Ismerni kellett Adyt, hogy ilyenforma válaszából megítéljük a valóságot. Én ismertem. Ady tehát: nem hitt.“

Bölönit ilyenféle fejtegetései az esztétáknak abba a csoportjába sorolják, akik a költő szavaival megmagyarázhatónak vélik költészetét, akiknek a költő elejtett szava többet mond, mint alkotása. Mintha Ady vallásossága, ez a nehezen megközelíthető és nem ily egyszerűen megvilágítható kérdés, feleletet kaphatna egy elejtett és még ráadásul ellentétesen értelmezett kijelentésből.

Értékes anyagot adó munkájából elejétől végig az emigránsírás keserű mellékíze árad.

Barát és kortárs műve Schöpflin Aladár könyve is. A kortárs esztétikai szemléletét adja Adyról, azonban az érzelmi szálak fölé emelkedve, minden elfogultság nélkül, történeti szemmel nézi a tizenhat éve halott barátot. Schöpflinnek az értő esztétának nincs szüksége arra, hogy a barátság érzelmi hangsúlyozásával közeledjék a költőhöz, mint Révész, sem egyoldalú szemlélettel, mint Bölöni. A Nyugat harcok irodalmi korszakának részese, a lezárult harc után tárgyilagosan beszél az eseményekről. „... nem tartottam azt se kötelezőnek, hogy a föltétien hódolat hangját használjam. Ennek volt jogosultsága a propaganda és ellenpropaganda idejében, amikor az abszolút elutasítást az abszolút elismeréssel kellett ellensúlyozni. Ady megítélésének ez a polémikus korszaka elmúlt, itt az ideje, hogy kiemeljük a romantikából s belenézünk valóságos arcába.“ Ady arcának megrajzolása a célja. Nem akar adatokat, életrajzi részleteket tisztázni, a hangsúly itt arcképen van, nem a részleteken. Az arcképen — ahogy a kortárs látta. A költő portréját adja, de ennek a portrénak háttere is van. A háttérben megkapjuk a modern magyar

irodalom mozgását, amennyire a költő megértéséhez szükséges; fellépésének vázolásakor az irodalmi előzményeket, az irodalmi állapotot, amelyben Ady elindult és utóbb azt, amelyből benne élt. Az arckép nem egy vagy több kiragadott alapeszmén épül fel. Schöpflin a költő pályáját mint egy lírai önéletrajzot fogja fel. „Ügynevezett életrajzi adatokat az ő verseiben kevesebbet találunk, mint bármely más lírikusnál. Ő a lelkét tárta ki hiánytalan őszinteséggel.“ Pályakezdésétől élete végéig, utolsó verseiig ezt a belső önéletrajzot elemzi Schöpflin. Reális élettényeiből ezért érdekli csak annyi, amennyi költészetével összefügg. Ezért nem törekszik adatok tisztázására, mert hisz a költő alkotását nem életének adatai magyarázzák, hanem életének magatartása. Az arckép nem akar feltűnően új megállapításokat tartalmazni. A részletek közül nem egy az Ady olvasó előtt már rég ismert, A könyv legfőbb értéke inkább egységesítésében, egységes látásában van, mint új megállapításaiban. Új megállapításokra nem is törekszik. Sőt Schöpflin még ezt is leszögezi: „A képet, amelyet Adyról fel akarok mutatni, nem tekintem kizárólagos tulajdonomnak. A kortárs-nemzedék Adyról való tudatát adom át e könyvvel a nyomunkba lépő nemzedékeknek, amelyek már nem élhetik őt át olyan közvetlen életszerűséggel, mint mi, akik vele együtt éltünk és harcoltunk.“ Könyvének belső értéke mellett, külön jelentőséget ad ez az alaphang: Ady arca, ahogy a kortárs, a kortársak látták. De van ennek a könyvnek egy másik nagy értéke is. A legszűkebb terjedelemben is teljességre törekedve, az összes eddigi Adyra vonatkozó írások közül a legjobb bevezetés Ady olvasásához.

Végig tekintve az Ady-irodalom újabb termékein, ismét oda kell visszatérnünk, ahonnan elindultunk. A három könyv — most már ebben az esetben mindegy, hogy óriási értékkülönbségek választják el őket egymástól — kortársai közötti élő voltárról tanúskodik a költőnek. Ady Endre azoknak képez legmélyebb esztétikai, politikai, írói problémát, akik vele éltek, akiknek írói pályája Adyéval esik egybe. Az utána következő nemzedékek tagjai közül még alig hangzott el jelentősebb vélemény róla. Történelmi távlat híjján, fiatal irodalomtörténészeink még nem igen gondoltak arra, hogy a maguk szemlélete szerint megalkossák Adynak saját elképzelésük szerinti újraélt képét. A háború utáni ízlés mereven elfordult Adytól és esztétáink, akik természetszerűen maguk is ennek az új ízlésnek emberei, elveszítették a szubjektív kapcsolatot vele; költészete nem jelent számukra különösebb problémát. A legjellemzőbb illusztráló példa talán, Szerb Antal irodalomtörténetének kitűnő Ady arcképe. Ha egy újabb nemzedék képviselőjének írása is ez, az arckép tulajdonképpen a Nyugat-generáció Ady szemléletében gyökeredzik.

Másfél évtizeddel halála után, Ady Endrét is elérte a magyar tehetségek örök sorsa: megkapja a klasszikusoknak kijáró tiszteletet, de nincs szomorúbb sors, mint magyar klasszikusnak lenni. Nálunk a klasszikus szó a legteljesebb megmerevedést jelenti. A francia lángba jön, ha Racine szavait hallja, mi pár évtized alatt elfelejtjük nagyjaink élő útmutatását.